

VYTAUTAS SINICA

Valstybingumo studijų centras

PILIE TINĖS TAUTOS KŪRIMAS: GALIMYBĖS IR RIBOS

Civic Nation Building: Possibilities And Limits

SUMMARY

The aim of this article is to assess theoretical justification and practical possibilities of the project of civic nation-building. The study tries to substantiate the claim that civic nation is a form of political self-organisation that is unable to ensure stability of a political entity. Based on ethnosymbolist approach to nationalism studies, concepts of ethnic, civic and political nation are differentiated and their relationship with the concept of civic society defined. The emergence of theoretical distinction of so-called civic and ethnic nations is explained through different historic ways of state consolidation and political nation-building. Theoretical and practical challenges of the civic nation project for a democratically governed political body and its stability are considered. Given that civic nationalism not only recognizes all the citizens as members of the political nation, but also assimilates them into the ethnocultural nation, it is concluded that civic nation as a citizens' loyalty base rooted only in citizenship is doomed to political instability, something confirmed by the infamous experiment of multiculturalism, *de facto* based on the concept of civic nation-building.

SANTRAUKA

Straipsnyje siekiama įvertinti pilietinės tautos kūrimo projekto teorinį pagrįstumą ir praktines galimybes. Bandoma pagrįsti teiginį, kad pilietinė tauta yra politinio darinio stabilumo garantuoti negalintis politinės bendruomenės savioorganizacijos būdas. Darbe, remiantis etnosimbolistine nacionalizmo tyrimų paradigma, nagrinėjami kultūrinės, pilietinės ir politinės tautos sampratų skirtumai, apibrėžiamas jų santykis su pilietinės visuomenės samprata. Skirtingais istorinės nacionalinių valstybių ir politinių tautų raidos keliais aiškkinamas ir vadinamųjų pilietinių ir etninių tautų teorinės skirties atsiradimas. Aptariami pilietinės tautos idėjos metami teoriniai ir praktiniai iššūkiai demokratiškai valdomo politinio kūno stabilumui, pilietinės tautos kaip demosa konsoliduojančio pamato trūkumai. Kadangi pilietinis nacionalizmas visus piliečius ne tik pripažįsta politinės tautos nariais, bet ir asimiliuoja juos į etnokultūrinę tautą, daroma išvada, kad pilietinė tauta kaip vien pilietybės siejamų piliečių lojalumo pagrindas yra pasmerkta politiniam nestabilumui, o tai patvirtino pilietinės tautos kūrimo idėja *de facto* paremtas multikultūralizmo eksperimentas.

RAKTAŽODŽIAI: pilietinė tauta, kultūrinė tauta, politinė tauta, multikultūralizmas, nacionalinė valstybė.

KEY WORDS: civic nation, cultural nation, political nation, multiculturalism, nation-state.

IVADAS

Lietuvos viešosiose diskusijose apie tautiškumą vis dažniau pasitelkiama viena populiariausių nacionalizmo tipologizavimo skirčių – pilietinis ir etnis nacionalizmas bei atitinkamai pilietinė ir etninė tauta. Įvairių autorių ši dar 1944 m. Hanso Kohno pasiūlyta dichotomija vadinama prancūziško-vokiško arba vakarietiško-rytietiško nacionalizmo skirtimi, visais atvejais turinčia tą patį turinį. Pilietinis nacionalizmas suprastintai suvokiamas kaip apibrėžiantis tautą teritorijos, pilietybės ir paklusimo įstatymams pagrindu, o etnis – kaip reikalaujantis kultūrinio kalbos, papročių ir istorinės atminties bendrumo¹.

Iki XX a. nacionalizmas ir liberalizmas buvo teoriškai ir praktiškai suderinami ir nekėlė įtampos, nes liberalizmas individus laikė neišvengiamai turinčiais tautinę tapatybę. Kartu nuo pat atsiradimo šiai skirčiai buvo klaidingai priskirtas turinys siekiant atskirti kosmopolitinei liberaliai visuomenei priimtinesnes nacionalizmo formas²: pilietinį nacionalizmo variantą traktuodama kaip siekiamybę, o etninį – geriausiu atveju kaip problematišką. Pilietinis nacionalizmas esą būdingas liberaliai demokratinei valstybei, nes lygiai traktuoja visus gyventojus, o etnis nacionalizmas skirsto piliečius į dvi nelygias kategorijas – tautiečius ir kitataučius – bei pateisina diskriminaciją³. Tokios pozicijos laikėsi Johnas Plamenatzas (1973), Ernestas Gellneris (1983), Ericas Hobsbawmas (1991), Michaelis Ignatieffas (1995) ir daugelis kitų autorių⁴.

Tuo pačiu normatyviniu vertinimu pasižymi ir šios skirties taikymas Lietu-

voje. Ypač kosmopolitinių pažiūrų intelektualai (Šarūnas Liekis, Audrius Bielskis, Darius Kuolys, Tomas Venclova ir kiti) atvirai teigia, kad etninės tautos sampratos dominavimas Lietuvoje yra pavojingas ir reikia ieškoti pasipriešinimo jam priemonių⁵. Daugelio pasitelkiančiųjų šią skirtį kaip siektina alternatyva etninei tautos sampratai yra pateikiama tai, kas vadinama pilietine tauta – piliečių bendrija, telkiama tik pilietinės priklausomybės, įstatymų laikymosi ir – pageidautina – aktyvaus pilietinio dalyvavimo.

Pilietinio ir etninio nacionalizmo skirtis paremta iš tiesų skirtingais Vakarų ir Vidurio Rytų Europos šalių valstybingumo ir tautinės tapatybės raidos modeliais, istoriškai suformavusiais ir rodančiais visiškai skirtingus šalių požiūrius į svetimtaučių įtraukimą į politinę tautą. H. Kohnas ir vėliau šią skirtį plėtoję modernistinės paradigmos autoriai ją pasitelkė kaip normatyvinio vertinimo įrankį, o ne nacionalizmo empirinių atvejų tipologiją. Tai yra įvardiję ir pavieniai lietuvių autoriai. Pavyzdžiui, Kęstutis Girnius teigia, kad „nėra nei gryno pilietinio, nei gryno etninio nacionalizmo [ir] negalima apsieiti be etninio, kultūrinio momento“⁶. Vis dėlto klaidinantis pilietinės tautos kaip empiriškai įgyvendinamos siekiamybės reikalavimas Lietuvoje tebėra dominuojanti nuostata akademinuose debatuose nacionalizmo tema.

Pradėjus pilietinės ir etninės tautos skirtį taikyti empiriniams atvejams, neišvengiamai remiamasi prielaida, kad egzistuoja arba yra įmanoma pilietinė tauta, suvokiama kaip vien pilietine, bet

ne kultūrine priklausomybe grįsta piliečių bendruomenė. Pilietinės tautos samprata ir yra šio tyrimo objektas. Iš to kyla šio tyrimo problema – pilietinės tautos kūrimo vizijos teorinio ir praktinio pagrįstumo klausimas. Darbe siekiama įvertinti, ar pilietinė tauta yra utopinis projektas, ar realiai įmanoma politinė

bendruomenė. Keliama hipotezė, kad pilietinė tauta yra utopinė politinė bendruomenė, nes faktiškai egzistuoja tik atskiri tokios tautos nariai, o teoriškai tik tokiu pagrindu paremta tautos samprata kelia daug iki šiol neišspręstų problemų, kurias ignoruoja pilietinės tautos kūrimo šalininkai.

SĄVOKŲ PAINIAVA: POLITINĖ AR PILIETINĖ TAUTA?

Bandymas kalbėti apie konkrečią tautos sampratą visada rizikuoja tapti miglotas dėl akademinėse diskusijose egzistuojančios sumaišties ir nesutarimo dėl tautos sąvokos. Istoriskai galima išskirti bent tris esminius tautos suvokimo lūžius. Iki XX a. vidurio tautos buvo pereinamomis suvokiamos kaip antlaikiškos⁷. Po Antrojo pasaulinio karo išpopuliarėjo ir galiausiai XX a. pabaigoje pradėjo dominuoti modernistinė samprata, tautas laikanti objektyvių XIX a. modernio sąlygų (arba konstruktyvistų akimis – sąmoningo nacionalistų intelektualų veikimo) produktu be jokių objektyvių iki-modernių tautinės tapatybės pagrindų. Galiausiai XXI a. tautiškumo studijas apibūdina konkurencija tarp modernistų ir juos kritikuojančių etnosimbolistų požiūrio. Pastaroji paradigma teigia, kad kultūrinės tautos kaip tokios egzistuoja nuo civilizacijos pradžios, o XIX a. nacionalizmo atsiradimas tik laidavo jų virsmą į modernias politines tautas.

Nors chronologinis skirstymas nėra svarbus, ši paradigmu apžvalga reikalinga, kadangi toliau remiamasi būtent etnosimbolistų prielaidomis, o kartu ir skiriamos įvairios tautiškumo formos. Laikant tautas antlaikiškomis arba tik

vėlyvojo modernio reiškiniu, tautos sampratų ir raidos tarpinių klausimas apskritai nekyla. Modernistai tautos egzistavimą teoriškai apriboja pastaraisiais dviem amžiais, remdamiesi vyraujančia modernios politinės tautos samprata, pasak kurios, tauta yra kalbos, kultūros ir istorinės atminties⁸ telkiama bendruomenė. Tačiau būtina modernios politinės tautos egzistavimo sąlyga yra ir masinis individų įsitraukimas į savarankišką politinį gyvenimą⁹. Tai reiškia, kad tautos egzistavimo sąlyga tampa valstybingumas ar bent jo siekis. Be to, toks masinis politinis dalyvavimas yra itin lokalus ir istoriskai naujas Vakarų pasaulio reiškinys, taigi tik atvejis, negalintis padėti apibrėžti tautos sąvokos turinio. Šis suvokimas verčia atmesti ir modernistinę tautos sampratą.

Atsakingesnis žvilgsnis į tautos sampratą reikalauja skirti ikipolitinių ir politinių tautų egzistavimo laikotarpius. Moderniosios, su demokratija ir piliečiams padalintu suverenumu siejamos tautos sampratos negalima suabsoliutinti ir primesti visoms epochoms. Valstybingumo ir tautoje išskaidyto suverenumo kriterijus nėra universalus ir pakankamas. Praeities negalima adekvačiai įvertinti sutei-

kiant tiriamoms sąvokoms šiandien joms priskiriamas reikšmes¹⁰. Tautos atveju tai reiškia, kad greta moderniosios, piliečio statusą steigiančios ir jiems suverenitetą laiduojančios politinės tautos egzistuoja ir tokio politinio sąmoningumo nepasiekęs, tik kultūrinio savitumo formomis besireiškiantis tautiškas.

Dėl šios priežasties siekiant tiksliai vartoti sąvokas ir išvengti nacionalizmo studijų lauke įprastos painiavos, prasminga skirti kultūrinę ir politinę tautos formas. Anthony Smithas modernybės neribojamą kultūrinę tautą apibrėžia kaip „įsivardijusią ir save apibrėžusią žmonių bendriją, kurios nariai turi tuos pačius mitus, kolektyvinę atmintį, vertybes bei tradicijas, gyvena istorinėje tėvynėje ir su ja tapatinasi, kuria atskirą (savitą) viešąją kultūrą, laikosi bendros teisės ir papročių“¹¹. Taip suvokiamos tautos gali būti atsiejamos nuo nacionalizmo – tikrai tik moderne masiniu tapusio reiškimo, kurio tikslas yra suteikti egzistuojančioms tautoms valstybes ir suverenumą, bet ne sukurti pačias tautas. A. Smitho pateiktas apibrėžimas išryškina faktą, kad ikimodernųjų žmonių bendrijų „nacionalumo“ matavimas politiniais modernių tautų kriterijais yra metodologiškai klaidingas. Visose epochose egzistavusi etninė arba kultūrinė tauta šiame darbe suvokiama A. Smitho apibrėžta prasme.

Atitinkamai politinė tauta reiškia etnokultūrinę žmonių bendriją, egzistuojančią kaip organizuota ir savivaldi politinė bendruomenė, kartu su kitomis lojaliomis tautinėmis bendrijomis kurianti ar pasiekianti kokią nors valstybingumo formą. Paprasčiau tariant, politinė tauta yra kultūrinė tauta, siekianti

valstybingumo ar jį įgijusi. Politinės tautos susiformavimas iš esmės buvo ne kokybinis, o kiekybinis pokytis, nes ir ankstesnėse epochose, ypač viduramžiais ir ankstyvojo modernio laikotarpiu, egzistavo siauras kilmingųjų sluoksnis, dalyvavęs valstybės valdyme, skirtingu mastu galėjęs kištis į politinių sprendimų priėmimą ir jautęs atsakomybę dėl valstybės likimo¹². Tai ankstyvoji labai ribota politinės tautos forma.

Etninis („vokiškasis“) nacionalizmas egzistavo visais laikais, tačiau taip pat nebuvo grynai kultūrinės formos. Dažnai ignoruojama aplinkybė, kad ir beraštės, atrodytų, valstybinės sąmonės neturėjusios valstiečių masės visais laikais aiškiai teikė pirmenybę to paties etniškumo politinei valdžiai, net ir tais atvejais, kai svetima valdžia būtų reiškusį mažesnę išnaudojimą ir geresnes gyvenimo sąlygas. Akivaizdžiausiai tai liudija nuo pat Šumerų pasipriešinimo Sargono užkariavimui įvairiuose istorijos šaltiniuose fiksuoti masiniai valstiečių sukilimai prieš kitataučius užkariautojus bei siauros politinės klasės agitacija ginti šalį apeliuojant būtent į etninius jausmus – bendrus papročius, kalbą, kilmę. Šito nebūtų daroma, jei tokia retorika nebūtų veiksminga¹³. Etninis tapatumas, nors iki modernio neturėjo politinės raiškos formos, visais laikais turėjo potencialą būti politizuotas ir buvo faktorius, į kurį privalėjo atsižvelgti bet kuri valdžia¹⁴, nors ir kildinanti save iš dieviškos, o ne tautos legitimacijos.

Etninis nacionalizmas nepagrįstai ir neretai klaidingai tapatinamas su bendros kilmės, kraujo ir giminystės ryšio reikalavimais. Etniškumas yra ne biologinė, o kultūrinė kategorija, reikalaujan-

ti tautą telkiančių kultūrinių savybių – kalbos, papročių, istorinės atminties ir bendro likimo suvokimo – perėmimo¹⁵. Etninės tautos nariu tampama ne gimstant dėl kraujo ryšio, o socializuojantis konkrečioje kultūrinėje bendruomenėje, tėvų, mokyklos ir platesnės aplinkos ugdymo keliu¹⁶. Kiekvienas modernus individas neišvengiamai „įauga“ į konkrečią tautinę kultūrą ir tampa ja grįstos tautinės bendruomenės dalimi.

Praeityje, ypač XIX a., Vokietijoje buvo ir biologiniais veiksniais grįsto tautiškumo teorijų. Chrestomatinis pavyzdys yra Friedricho Ratzelio sukurta gyvybinės erdvės (vok. *Lebensraum*) koncepcija, pasak kurios tauta yra erdvinis organizmas, užimantis ribotą fizinę erdvę ir joje augantis visų pirma kultūriškai, bet kartu ir fiziškai, neišvengiamai kitų, silpnesnių kaimynų gyvybinės erdvės sąskaita. Toks požiūris egzistuoja kaip istorinis faktas, tačiau yra praradęs aktualumą. Nors visur pasaulyje yra gyvybingas bendros kilmės pojūčiu pagrįstas subjektyvus tapatinimasis su tauta, biologija paremtos tautiškumo teorijos yra praradusios įtaką ir pripažinimą.

Paradoksas, kad kraujo ryšys daug daugiau lemia priklausomybę politinei, o ne etninei tautai, nes daugelyje valstybių gimimas jos piliečių šeimoje savaime laiduoja pilietybę (*jus sanguinis* principas), taigi ir formalią priklausomybę politinei tautai, tačiau nei būtina, nei pa-

kankama sąlyga tapti etninės (kultūrinės) tautos nariu. Pakeista gyvenamoji aplinka ir socializacija svetimoje šalyje beveik neabejotinai suformuoja priklausomybę kitai kultūrinei tautai. Kraujo ryšio ir etniškumo siejimas yra klaidinantis ir nepagrįstas, tačiau būtent tokia sąsaja neretai mėginama pagrįsti nacionalizmą demonizuojančius etninės tautos sampratos ir nacizmo ideologijos ryšius.

Akademiniam ir politiniam diskurse be aptartųjų dažnai sutinkami kiti tautą tipologizuojantys terminai: etninė tauta, etninė bendruomenė, etnosas, moderni, teritorinė ar pilietinė tauta. Visa ši įvairovė neišvengiamai komplikuoja tautos konceptualizavimą, tačiau ji nesunkiai susisteminama. Etninė tauta, etnosas ar etninė bendruomenė laikytini kultūrinės tautos sinonimais, nes etniškumas yra tokią tautą telkiantis pagrindas ir ji egzistuoja tik kaip kultūrinė žmonių bendruomenė. O moderni ar teritorinė tauta nurodo politinę tautą, nes politinės tautos įsivyravo tik modernio sąlygomis ir veikiamos nacionalizmo ideologijos įtakos, o jų apsibrėžimas neišvengiamai paremtas ir teritoriškumu, nes politinės tautos samprata neatsiejama nuo aiškiai teritoriškai apsibrėžusios nacionalinės valstybės idėjos. Sąvoka pilietinė tauta, nors dažnai klaidingai vartojama kaip politinės tautos sinonimas, turi visiškai kitą reikšmę. Jų principiniai skirtumai reikalingi platesnio aptarimo.

PILIETINĖ TAUTA

Pilietinę tautą, kaip ir pilietinę visuomenę, apibrėžiantis bruožas yra pilietiškas. Šis nėra tik viena iš pilietinės tautos savybių, tai – jos pamatas ir būti-

na egzistavimo sąlyga. Pilietybė ir pilietiškas šiuo atveju yra pagrindas, dėl kurio tokia bendruomenė turėtų išsaugoti stabilumą. Galima sakyti, pilietinė

tauta yra piliečių bendrija, o ne pilietiška tauta. Nuolatinis ikiracionalaus (nesirenkamo) kultūrinio tautiškumo ir racionalaus (pasirenkamo) pilietinio tautiškumo supriešinimas („kilmė *versus* tapatinimasis“) atskleidžia, kad pilietinė priklausomybė tokios tautos koncepcijoje ne papildoma įprastai suvokiamą kalba, kultūra ir istorine atmintimi grįstą kultūrinį tautiškumą, o jį pakeičia.

Tai leidžia teigti, kad pilietinė tauta savo esme yra tautiškumo pašalinimą „maskuojantis“ pilietinės visuomenės sinonimas. Abiem atvejais tai piliečių, o ne tautiečių bendrijos, nors pilietinės tautos samprata kvestionuoja pačią galimybę skirti piliečio ir tautiečio kategorijas.

Abi šios sąvokos išsikristalizavo ir atsiskyrė per ilgą laiką. Dar J. Locke'o veikalas *Esė apie politinę valdžią* septintojo skyriaus pavadinimas „Apie politinę, arba pilietinę visuomenę“ rodo, jog abi sąvokos susipynusios ir iš esmės vartojamos kaip sinonimai, ir net daug vėliau rašęs J.-J. Rousseau *Visuomenės sutartyje* vis dar yra priverstas apgailestauti, kad jo meto Prancūzijoje beviltiškai painiojamos „piliečio“ ir „miestelėno“ sąvokos¹⁷. Ši painiava radosi todėl, kad modernybės laikotarpiu tik formavosi ir pamažu ryškėjo individo privataus ir viešojo gyvenimo skirtis, kurią galiausiai įprasmino takoskyra tarp individo kaip pilietinės visuomenės nario ir individo kaip politinės visuomenės, arba valstybės, nario. Ši takoskyra ir tampa pilietinės visuomenės ir pilietinės tautos skirties pagrindu.

Politinė ir pilietinė organizacija nebuvo skiriama iki XIX a. Tačiau ilgainiui suvokta, kad politinės ir pilietinės teisės bei politinė bei pilietinė individų organizacija skiriasi. Pilietinės tautos kūrimas

yra bandymas tariamai supolitinti pilietinę visuomenę, suvokiamą kaip erdvę, „atskirą nuo šeimos, rinkos ir valstybės, kurioje žmonės telkiasi kolektyvinei veiklai, siekdami jiems bendrų interesų“¹⁸. Pilietinė visuomenė gali funkcionuoti tik tada, kai valstybė nustato jos ribas ir piliečių sąveikos principus. Tačiau pati pilietinė visuomenė negali atlikti šios steigiančios apibrėžimo funkcijos, kuri jai kaip tik ir primetama konstruojant pilietinę tautą. Valstybės įsteigimas ir sutarimas paklusti valstybei, kas demokratijoje reiškia paklusti daugumai, privalo įvykti iki pilietinės visuomenės atsiradimo, nes tik tada atsiranda sąlygos veikti pilietinei visuomenei. Politinė visuomenė (tauta) turi susiorganizuoti anksčiau nei pilietinė.

Kaip pažymi Ernestas Gellneris, net ir pilietinės visuomenės (o ir „pilietinės tautos“) būtina sąlyga yra tam tikras kultūrinio homogeniškumo laipsnis. Jis atkreipė dėmesį, kad būtent kultūriniai panašumai įgalina socialinį mobilumą, nekontekstinį bendravimą ir platesnį už gimtąją bendruomenę pritaipimo visuomenėje horizontą, atsižvelgiant į tai, kad dauge liui žmonių jų kultūrinės ribos kartu yra socialinio bendravimo, įsidarbinamumo, oraus gyvenimo ir aktyvaus pilietinio veikimo galimybių ribos¹⁹. „Bet kuriam demokratiniam politiniam dariniui veikti, ypač kai prireikia jo piliečių asmeninio pasiaukojimo, jo nariams būtinas priklausymo bendro likimo bendruomenei jausmas, o ne vien bendraminčių sambūris.“²⁰ Tad tam tikras kultūrinio homogeniškumo laipsnis yra ir būtina bendrapiliečių solidarumo ir valstybės stabilumo sąlyga. Nėra žinoma apie funkcionalią alternatyvą, galinčią išlaikyti modernios visuomenės stabilumą.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Anthony David Smith, *Nationalism*. Cambridge: Polity Press, 2010, p. 43.
- ² Bernard Yack, The Myth of the Civic Nation. *Critical Review* 2(10), p. 195.
- ³ Kęstutis Girmius, *Tauta, išbandymai, dorovė. Tarp komunizmo ir demokratijos*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2011, p. 107.
- ⁴ Krzysztof Jaskulowski, Western (civic) versus Eastern (ethnic) Nationalism. The Origins and Critique of the Dichotomy. *Polish Sociological Review* 3(171), 2010, p. 290.
- ⁵ Eglė Samoškaitė, A. Bielskis, Lietuvoje vyrauja ikiracionalus nacionalizmas – arba esi lietuvis, arba ne. Vilnius, 2001. < <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/abielskis-lietuvoje-vyrauja-ikiracionalus-nacionalizmas-arba-esi-lietuvis-arba-ne.d?id=50483682> > [žiūrėta 2014 01 02].
- ⁶ Kęstutis Girmius, p. 108.
- ⁷ Išsiskiria dvi perenializmo srovės – laikantys nenutrūkstamai egzistuojant kiekvieną neišnykusią tautą ir laikantys tautas istoriškai atsirančiomis ir išnykstančiomis, tačiau antlaikišku esant patį tautiškumo ir žmonijos pasidalijimo į save suvokiančias tautas principą.
- ⁸ Šių tautos narius vienijančių savybių sąrašas dažnai keičiasi tiek teorijoje, tiek ir praktikoje, nes skirtingos tautos paremtos unikaliomis šių ar kitų kategorijų, kaip bento likimo pojūtis, kombinacijomis.
- ⁹ Anthony David Smith, *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008, p. 14–15.
- ¹⁰ Quentin Skinner, Meaning and Understand in the History of the Ideas. *History and Theory*, 1969, 8(1), p. 12–15.
- ¹¹ Anthony David Smith, *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*, p. 19.
- ¹² Darius Kuolys, Lietuvos Respublika: idėjos ištakos. *Senoji lietuvių literatūra*, 2005, 19, p. 159.
- ¹³ Azar Gat, *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, p. 70, 88, 102, 165 ir kt.
- ¹⁴ Ten pat, p. 111–131.
- ¹⁵ Anthony David Smith, *Nacionalizmas XX amžiuje*. Iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius: Pradai, 1994, p. 106–107.
- ¹⁶ Juozas Girmius, *Raštai*. T. III. Vilnius: Pradai, 1995, p. 4–5.
- ¹⁷ Žanas Žakas Ruso, *Rinktiniai raštai*. Iš prancūzų k. vertė L. A. Skūpas. Vilnius: Mintis, 1979, p. 149–150.
- ¹⁸ Rūta Žiliukaitė, et al., *Neatrasta galia. Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*, Vilnius: Versus Aureus, 2006, p. 11.
- ¹⁹ Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, London: Penguin Books, 1994, p. 104–107.
- ²⁰ Aviel Roshwald, *The Endurance of Nationalism*. New York: Cambridge University Press, 2006, p. 258.

B. d.